

В. П. Стойловський, Д. А. Ківганов, В. О. Лобков

СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК ЗООЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ В ОДЕСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ

В статті висвітлюється розвиток зоологічної науки в Одесі, починаючи з Рішельєвського ліцею, на базі якого було створено університет (який мав в різні часи назви: Новоросійський, Одеський державний, Одеський національний). Надається стислий опис вчених, які працювали на кафедрі зоології та домінуючі напрями їх досліджень.

Ключові слова: Одеський університет, зоологія, історія науки

Перші зоологічні дослідження в Одесі, що знайшли відповідне відображення в наукових публікаціях, потрібно пов'язувати з ім'ям професора кафедри природничої історії Рішельєвського ліцею – О. Д. Нордмана, який проводив різноманітні зоологічні дослідження. Головним чином їм вивчалися представники морської (лиманної) і річкової, а також окремі види сухопутної фауни [1].

Народився Олександр Давидович 24 травня 1803 р. У 1827 році отримав вчений ступінь доктора філософських наук в університеті як і вчений ступінь доктора медичних наук в університеті Берліна.

У 1832 році став викладати природознавство, зоологію і ботаніку в ліцеї Рішельє в Одесі. У 1834 році він став директором ботанічного саду в Одесі.

У 1849 році повернувся з Одеси в Фінляндію і став професором в університеті Гельсінкі.

Разом з цим, безумовно, найважливіші зоологічні дослідження в Одеському університеті пов'язані з ім'ям Іллі Ілліча Мечникова, який народився 15 травня 1945 р. у маєтку Панасівка с. Іванівка Харківської губернії в сім'ї епікурейського офіцера царської гвардії, далекого родича молдаванина Миколи Спофарія – відомого письменника і дипломата 17 ст.

В 1856-1862 р. Мечников навчався в Харківській гімназії, яку закінчив із золотою медаллю. Після невдалої спроби продовжити навчання в Німеччині (в Коллікера у Вальцбурзі) Мечников вступив до природничого відділення Харківського університету, яке закінчив екстерном з відзнакою в 1864 р.

Після отримання диплома І. І. Мечников виїжджає до Німеччини, де на о. Гельголанд вивчає морську фауну Північного моря.

У травні 1867 році в Петербурзі успішно захистив магістерську дисертацію і був призначений приват-доцентом Новоросійського університету.

У цей період кафедрою завідував проф. Маркузен Іван Андрійович. Зоолог за освітою, він доклав чималих зусиль для організації роботи кафедри зоології та порівняльної анатомії.

З молодим Мечниковим у нього якось не склалися відносини, що надалі вплинуло на долі цих двох людей.

Через рік у травні 1868 р. І. І. Мечников захищає докторську дисертацію і стає приват-доцентом Петербурзького університету.

У 1870 р. І. І. Мечников був обраний професором Новоросійського університету, де пропрацював до 1882 р.

За період роботи в Одеському університеті Мечников опублікував більше 60 наукових робіт, які були присвячені майже всім основним групам безхребетних тварин [2; 3].

У науково-дослідній діяльності І. І. Мечникова слід виділити два періоди: перший присвячений зоологічним дослідженням – з 1862 по 1882 рр.; другий – питанням патологічної фізіології та медицини – з 1883 по кінець життя.

Що стосується першого періоду, необхідно зазначити, що більшість зоологічних робіт І. І. Мечникова присвячені питанням ембріології. Разом з О. О. Ковалевським він по праву вважається одним із засновників еволюційної порівняльної ембріології.

Наукових досліджень з зоології хребетних тварин у Мечникова практично не було, за винятком невеликих повідомлень з розвитку аксолотлів і з гістології нирок жаби. Навряд чи це було пов'язано з невдалою спробою тестової препарції рідкісного виду ящірки в молоді роки в лабораторії Кеферштейна, за що він звідти був вигнаний (про цей епізод Мечников пише у своїй автобіографії) [4]. Швидше за все, зоологічні дослідження на базі безхребетних тварин треба пов'язувати з тим, що за часом вони збігаються з першими роками того наукового періоду, який характеризувався як століття Дарвіна з його найголовнішою парадигмою генетичної спадковості всіх організмів тваринного світу. Тим часом більшість груп тваринного царства з цієї точки зору не були вивчені. Якраз цими та багатьма іншими питаннями займався Мечников і його колеги.

І. І. Пузанов у своїй статті “Мечников як зоолог” пише: “Мечников – типовий кабінетний і лабораторний зоолог. Польові дослідження в

живій природі були йому не властиві. Тому і питаннями фауністики, зоогеографії, екології, він абсолютно не цікавився.

Серйозне вивчення наземної фауни хребетних тварин необхідно пов'язувати з ім'ям Олександра Олександровича Браунера.

О. О. Браунер народився 13 січня в Сімферополі. У 1876 р. закінчив в Одесі гімназію, а в 1881 році – природне відділення фізико-математичного факультету Одеського університету.

О. О. Браунер – педагог-новатор свого часу. Він пише: “Положение окончившего институт народного образования (университет) – трагическое: идя преподавать, он буквально не знает фауны, но зато обладает сведениями по эмбриологии и морфологии, чего он в школе не преподает. В результате незнакомства учителя с природой и выходит, что естественная история является скучным предметом” (цит. за: [4]). О. О. Браунер вперше в Україні піднімає питання про природоохоронну освіту у вузах. Він закликав ввести в університетах курси з вивчення фауни (особливо місцевої), зоогеографії та охорони природи.

Неоцінений внесок у збереження зоологічної школи в Одеському університеті вніс, поза всяким сумнівом, Дмитро Костянтинівич Третяков, який розпочав свою діяльність в університеті в 1912 р. У тяжкі роки воєнного лихоліття першої половини двадцятого століття, Д. К. Третякову вдалося зберегти науковий зоологічний потенціал Одеси і залучити його в роботу новоствореного Одеського університету. Відзначимо тільки факт формування на базі кафедри зоології в 1933 році кафедр зоології хребетних (завідувач Д. К. Третяков), зоології безхребетних (завідувач М. О. Савчук) та кафедри гідробіології (завідувач М. О. Загорівський). Наукова та трудова діяльність цих та інших чудових учених, які працювали на кафедрі зоології докладно представлена в роботі В. Д. Севаст'янова [6].

Наступним завідувачем кафедри зоології хребетних став Іван Іванович Пузанов. Він народився 13 (25) квітня 1885 р. в Курську. У 1911 р. закінчив Московський університет і працював у ньому до 1917 р. У 1917-1933 роках працював у Криму: з 1917 року – у Севастопольському народному університеті, з 1922 року – професор Кримського університету (з 1925 року – педагогічний інститут). У 1934-1947 роках був професором Горьківського університету, а з 1947 року переходить до Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова.

Очоливши кафедру, Іван Іванович націлив колектив кафедри на вивчення водної наземної фауни тварин, особливо птахів, широко залучаючи студентську молодь.

Для посилення орнітологічного напрямлення на кафедру на посаду професора був запрошений Федір Іогановіч Страутман, широко відомий вчений не тільки в Україні, а й за її межами.

Народився він в 1912 р. в Челябінську. У 1931 вступив на біологічний факультет Томського державного університету, який закінчив з відзнакою в 1936 р. Протягом 1934-1935 працював в Московському зоопарку. Кандидатську дисертацію захистив у вченій раді Казахського державного університету. У 1942 р. деякий час працював в Алма-Атинському зоопарку. З 1942 перебував у лавах Радянської Армії.

Після демобілізації працював у Львівському державному університеті: з 1946 по 1964 – завідувач каф. зоології хребетних; в 1946-1961 рр. – декан біологічного факультету; в 1962-1964 рр. – проректор університету. У 1953 р. в Московському університеті захистив докторську дисертацію. У 1964 р. перейшов на роботу в Одеський університет.

Після І. І. Пузанова з 1971 по 1984 р. кафедрою зоології хребетних керував Леонід Ферапонтович Назаренко. Пристрасний мисливець і “польовик” він дуже добре знав фауну хребетних тварин і, в першу чергу, птахів. Його кандидатська дисертація була присвячена птахам дельти Дністра. Л. Ф. Назаренко, будучи учнем і приймачем І. І. Пузанова, продовжив розвиток зоологічних досліджень на кафедрі. Особлива увага приділялася прикладним орнітологічним аспектам: вплив рибоїдних птахів на риборозвідні господарства; мисливство та ефективне ведення мисливського господарства.

У середині 70-х років в орнітології з’являється новий напрям – вивчення міграцій і з пов’язані з цим епідеміологічні питання. Крім того, масові сезонні переміщення і концентрації мігрантів у транзитних точках певних регіонів становили небезпеку з точки зору зіткнень птахів з літаками.

У 1975 році на кафедрі зоології хребетних була організована діяльність трьох орнітологічних стаціонарів: Дністровський, Тилігульський та о. Зміїний.

Дністровським стаціонаром керував аспірант кафедри Антонін Тіллє. Народився він 12 серпня 1951 р. у м. Пільзень Чехословаччини. З 1971 по 1976 р. він навчався в Одеському державному університеті. З 1976 по 1979 р. – аспірант кафедри зоології хребетних ОДУ. У 1984 році захистив кандидатську дисертацію. З 1986 р. по теперішній час – входить в керівництво Одеського зоопарку.

Тилігульським стаціонаром керував Йосип Іванович Черничко. Народився він 28 листопада 1948 р. Закінчив Одеський державний університет, потім 3 роки працював у підрозділах МОЗ СРСР на території Узбе-

кистану. З 1975 р. – викладач Одеського університету. У середині 1980-х отримує запрошення переїхати в м. Мелітополь для роботи на Міжвідомчій Азово-Чорноморській орнітологічній станції, яку очолює з 1988 р. З 1997 також виконує обов’язки заступника ННІ біорізноманіття наземних та водних екосистем при Мелітопольському державному педагогічному інституті, куди окремим сектором входить орнітологічна станція. Провідний науковий співробітник Інституту зоології ім. І. І. Шмальгаузена НАН України. У 2011 захистив докторську дисертацію.

Орнітологічними дослідженнями на о. Зміїний керував Анатолій Іванович Корзюков. Народився він 8 серпня 1938 р. У шкільні роки був активним юнаком. Далі поступає до Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова, який закінчує в 1967 р. З 1974 р. – старший викладач кафедри зоології ОДУ. У 1983 році захистив кандидатську дисертацію. У 1984-85 рр. був завідувачем кафедри зоології хребетних. Завдяки тому, що Анатолій Іванович деякий час працював в обкомі комсомолу, йому вдалося отримати дозвіл на відвідування закритого на той момент для цивільних осіб острова Зміїний. З 1970 р. він починає активні орнітологічні дослідження на острові, в результаті яких список видів птахів, зареєстрованих на території України, збільшився більш ніж десяток видів.

Основний напрямок наукових пошуків на всіх трьох стаціонарах – визначення фенологічних параметрів сезонних міграцій птахів, їх інтенсивність і домінуючі напрямки через Азово-Чорноморський регіон.

У 1976 році на базі кафедри зоології хребетних відбулася Всесоюзна школа-семінар з проблем вивчення міграцій птахів. За підсумками цього форуму була видана книга “Методи вивчення міграцій птахів” [7], в якій відзначено великий внесок кафедри зоології хребетних у вивченні птахів регіону.

У 1986 році кафедра зоології хребетних, кафедра зоології безхребетних і кафедра гідробіології були об’єднані в кафедру зоології та гідробіології під керівництвом Всеволода Денисовича Севастьянова. Народився він 6 червня 1929 р. в Хмельницькій області. У 1953 році закінчив Одеський університет, а в 1956 р. – захистив кандидатську дисертацію. У цьому ж році стає старшим викладачем кафедри зоології безхребетних. З 1961 р. він стає доцентом, а з 1976 по 2006 є завідувачем кафедри (зоології безхребетних; зоології та гідробіології; зоології). У 1979 р. Всеволод Денисович захистив докторську дисертацію, а в 1980 р. разом з колективом співавторів став лауреатом Державної премії СРСР за цикл монографій, присвячених кліщам, що мешкають в ґрунті.

З 2006 р. по теперішній час кафедрою зоології ОНУ керує доктор біологічних наук, професор Володимир Петрович Стойловський.

Інтенсивний розвиток знань про природу в світі останнім часом сприяло формуванню та зміцненню природоохоронного світогляду у

багатьох країнах. Цей напрямок знайшов відображення і в діяльності кафедри зоології Одеського університету, яка в поточному десятилітті здійснювалася згідно з Програмою розвитку науки і техніки в Україні, а також згідно зі схемою ініціативних пропозицій і розробок викладачів співробітників кафедри.

Особлива увага приділялася науковим дослідженням у галузі охорони навколишнього природного середовища, вивчення і збереження біологічного різноманіття. Причому даний напрямок сформовано на основі інтегральних досягнень кафедри зоології, отриманих раніше з вивчення якісних і кількісних характеристик тваринного світу та особливостей його розподілу на півдні України в умовах урбанізованих ландшафтів. Інтенсивна антропогенізація природи, збільшення темпів і швидкості штучних перетворень в природних угрупованнях, які збереглися, вимагають комплексного вивчення ключових компонентів рослинного і тваринного світу для розробки схеми раціонального природокористування та охорони унікальних і типових природних комплексів. Це необхідно для відображення об'єктивної реальності сукупних процесів, які відбуваються в Причорноморських екосистемах, розвиток яких нерозривно пов'язаний з діяльністю тварин, замикаючих верхні ешелони трофічних перетворень.

Розробки викладачів і співробітників кафедри в даний час тісно пов'язані з питаннями оптимізації природно-заповідної мережі регіону, розширенням природно-заповідного фонду регіону за рахунок створення нових і збільшення площі існуючих охоронюваних територій. Аналіз та систематизація всього науково-технічного та прикладного матеріалу з проблем заповідної справи, вивчення та охорони видового різноманіття, дозволили розробити і впровадити проекти створення нових заповідних об'єктів. На основі цих розробок Указом президента України від 9 грудня 1998 р. затверджено три заповідні об'єкти загальнодержавного значення: "Павлівське урочище", "Долинське урочище" і заказник "Острів Зміїний" (Одеська область). Рішенням Обласної Ради Одеської області затверджено створення регіонального природного парку "Тилигульський". Кафедра продовжує розробку науково-методичних програм з проведення біотехнологічних, управлінських, рекреаційних та інших заходів у рамках існуючих і перспективних територій регіону.

Фахівці кафедри зоології взяли участь у підготовці проекту створення національного природного парку "Нижньодністровський". В даний час у рамках науково-технічної ради парку, кафедра бере участь у проекті організації його території.

Науковій групі кафедри протягом останніх десятиліть вдалося розробити і здійснити проект інвентаризації водно-болотних угідь України, які мають міжнародне, національне та регіональне значення. На осно-

ві даного проекту Постановою Кабінету Міністрів України затверджені 22 водно-болотних угіддя України, які представлені в Бюро Рамсарської Конвенції “Про водно-болотні угіддя, що мають міжнародне значення головним чином як середовища існування водоплавних птахів”. Значною мірою результати даного проекту сприяли підписанню урядом України Рамсарської Конвенції та розробці національних пропозицій щодо здійснення Стратегічного плану дій Рамсарської Конвенції з водно-болотних угідь міжнародного значення на період 2000-2015 рр.

Кафедра зоології брала участь у міжнародному проекті “Водно-болотні угіддя Азово-Чорноморського регіону” України, Росії, Грузії та Молдови. Викладачі кафедри брали участь у науковому обґрунтуванні розширення території біосферного заповідника “Дунайські плавні” за проектом Світового Глобального Фонду (GIF), який здійснювався за посередництва Світового банку. В рамках Програми малих екологічних грантів “Розвиток громадської підтримки, спрямованої на збереження біологічного різноманіття в регіоні, проєктованого Дунайського біосферного заповідника” в 1998 році була підготовлена і видана брошура “Водно-болотні угіддя Придунав’я в системі природоохоронних та управлінських проблем Азово-Чорноморського регіону”. Ведеться робота по реалізації проекту Wetlands International Office “Сприяння збереженню водно-болотних угідь і водно-болотних видів Азово-Чорноморського регіону України”. За проектом The Black Sea Environmental Programme (BSEP), викладачі кафедри є співавторами національної доповіді України, виданого в Нью-Йорку у вигляді колективної монографії “Black Sea Biological Diversity. Ukraine” [8].

Кафедра зоології за останні п’ять років виконала кілька регіональних проєктів: “Обґрунтування необхідності організації мережі нових заповідних територій в регіоні і розширення площі існуючих охоронюваних територій”; “Ведення кадастру рідкісних і зникаючих видів рослинного і тваринного світу в південних областях України”, “Розробка критеріїв визначення режимів заповідання в водно-болотних угіддях міжнародного значення”, “Перспективні охоронювані території Одеської області” та ін.

В даний час традиції фауністичних польових досліджень на кафедрі зоології продовжуються і розвиваються в світлі нових технічних і теоретичних напрацювань.

Список використаних джерел та літератури

1. Стойловський В. П., Ківганов Д. А. До історії кафедри зоології Одеського національного університету // Вісник ОНУ. Сер.:

- Біологія. – 2013. – Т. 18, вип. 4 (33). – С. 49-57.
2. Лебедев С. И. Жизненный и творческий путь великого ученого – биолога И. И. Мечникова // Труды Одесского университета. – 1955. – Т. 145. – С. 23-36.
 3. Пузанов И. И. И. И. Мечников как зоолог // Тр. Одесск. ун-та. – 1955. – Т. 145. – С. 75-84.
 4. Мечников И. И. Страницы воспоминаний. – М.: Изд-во АН СССР, 1946. – 280 с.
 5. Пузанов И. И., Александр Александрович Браунер. Жизнь и научная деятельность // Труды института истории естествознания и техники. – 1960. – Т. 32, вып. 7. – С. 309-71.
 6. Севастьянов В. Д. Двухсотлетние итоги зоологических исследований в Одессе // Очерки развития науки в Одессе. – Одесса, 1995. – С. 142-154.
 7. Методы изучения миграций птиц: Мат. Всесоюзной школы-семинара. – М., 1977. – 269 с.
 8. Black Sea Biological Diversity (Ukrainian National Report) / Alexandrov B. G., Andrienko A. A., ..., etc. – New York: United Nations Publications, 1998. – 351 p.